

S.K. QOSIMOVA

INTELLEKTUAL MULKNI BAHOLASH

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

S.K. QOSIMOVA

INTELLEKTUAL MULKNI BAHOLASH

DARSLIK

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

**Toshkent
“TAXRIRIY NASHRIYOT”
2023**

UO'K: 347.77:330.133.1(075)

KBK: 67.404.3ya73

K-61

Taqrizchilar: TDIU, "Iqtisodiyotda matematik usullar" kafedrası dotsenti, i.f.n. R.F.Salaxodjaev

TMI, "Baholash ishi va investitsiyalar" kafedrası dotsenti, i.f.n. M.A.Raimjanova

Intellektual mulkni baholash: Darslik ("Baholash ishi" ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim oluvchi talabalar uchun) S. K. Qosimova; – T.: "Taxririý Nashriyot", 2023. – 160 b.

ISBN: 978-9943-9161-2-8

"Intellektual mulkni baholash" fani bo'yicha yaratilgan ushbu darslik 60412700 – "Baholash ishi" ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim oluvchi talabalarda intellektual mulk va nomoddiy aktivlarning har qanday turi, ularning qiymati, narxi kategoriyalari, ularni intellektual mulk bozori va intellektual mulk qiymatini baholash xizmatlari bozorida shakllanishi va baholanishiga, boshqarilishiga, undagi qiymat va narx muhiti shakllanishiga doir ilmiy g'oyalar, nazariy qarash va atamalar, tushunchalar hamda intellektual mulk va nomoddiy aktivlar qiymatini baholashning asosiy yondashuvlari, usullari, baholash natijalarini muvofiqlashtirish boyicha yaxlit tizimlashtirilgan zaruriy bilim, amaliy ko'nikma va malaka asoslarini shakllantirishga bag'ishlangan.

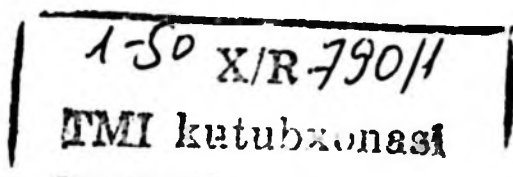
Toshkent moliya instituti O'quv-uslubiy kengashi tomonidan 60412700 – "Baholash ishi" bakalavriat ta'lim yo'nalishi uchun "Intellektual mulkni baholash" fanidan darslik sifatida tavsiya etilgan.

Muallif:

S. K. Qosimova Toshkent moliya instituti "Baholash ishi va investitsiyalar" kafedrası k.o'q.

© S. K. Qosimova, 2023

© "Taxririý nashriyot" bo'limi, TMI 2023

KIRISH

Har bir mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy farovonlikka erishish uchun intellektual mulk muhofazasining mustahkam tizimiga ega bo'lishi lozim. Intellektual mulk muhofazasi ixtirochilar va ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash, ularning yangiliklaridan foydalanish uchun sohaga investitsiyalarni jalb qilishni taqozo etadi. Bugungi kunda butun dunyoda intellektual mulk obyektlarini tarkiblarga ajratish, obyektlarga huquqiy rejim berish, huquq egalari manfaatlarini himoya qilish tizimini soddalashtirish orqali kodifikatsiya jarayoni olib borilayotgani ko'zga tashlanmoqda. Shunday ekan, intellektual mulkning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish, davlat organlari va manfaatdor tashkilotlarning birgalikdagi faoliyatini ta'minlash, eng asosiysi jamiyatning turli qatlamlari, ayniqsa, yosh avlod orasida sohaga oid nazariy, huquqiy bilimlarni tizimli targ'ib qilish dolzarb vazifalardan biridir.

Mazkur darslikning maqsadi – iqtisodiyot fanining mustaqil yo'nalishi sifatida intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholashning nazariy, uslubiy va amaliy yondashuvlarini shakllantirishdan iborat. Unda, bir tomondan bozor iqtisodiyotining rivojlangan mamlakatlarda intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholash amaliyotida keng qo'llanilayotgan usullar va yondashuvlari bayon etilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, respublikada joriy etilgan intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholash faoliyati tartibotining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan.

Ushbu darslik baholash faoliyatining muhim yo'nalishi – bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida intellektual mulk va nomoddiy aktivlarning alohida turlarining qiymatini baholash yondashuvlarini o'z ichiga oluvchi O'zbekistonda yaratilgan dastlabki darsliklardan bo'lib, baholash faoliyatining intellektual mulk va nomoddiy aktivlar qiymatini baholash sohasida malakali baholovchilarni tayyorlashga ko'maklashadi.

Mazkur darslikni tayyorlashda intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholash faoliyati sohasida chet ellik olimlar, jumladan A.Bruking, G.Smith, D.Martin, V.Volnest-Russet, V.Yu. Bashkinskas, S.A. Nikolaeva, M.Yu. Skapenker, A.N. Kozirev, F. Modilyani, M.Miller, S.F. Gorlenko, T.V. Grigoreva, B.A. Lobach, Gmoshinskiy, G.V. Bromberg, V.YU. Xin, N.V. Linnik, S.A. Smirnova va boshqalar tomonidan chop etilgan ilmiy va amaliy ishlanmalardan foydalanildi.

1-MAVZU: INTELEKTUAL MULK VA NOMODDIY AKTIVLARNI BAHOLASHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI

Reja:

1.1. Intellektual mulk va nomoddiy aktivlar tushunchasi va mazmuni, tasnifi va tavsifi.

1.2. Intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholashning o'ziga hos xususiyatlari.

1.3. Intellektual mulk qiymatini baholash xizmatlari bozori shakllanishi xususiyatlari va shartlari.

1.1. Intellektual mulk va nomoddiy aktivlar tushunchasi va mazmuni, tasnifi va tavsifi

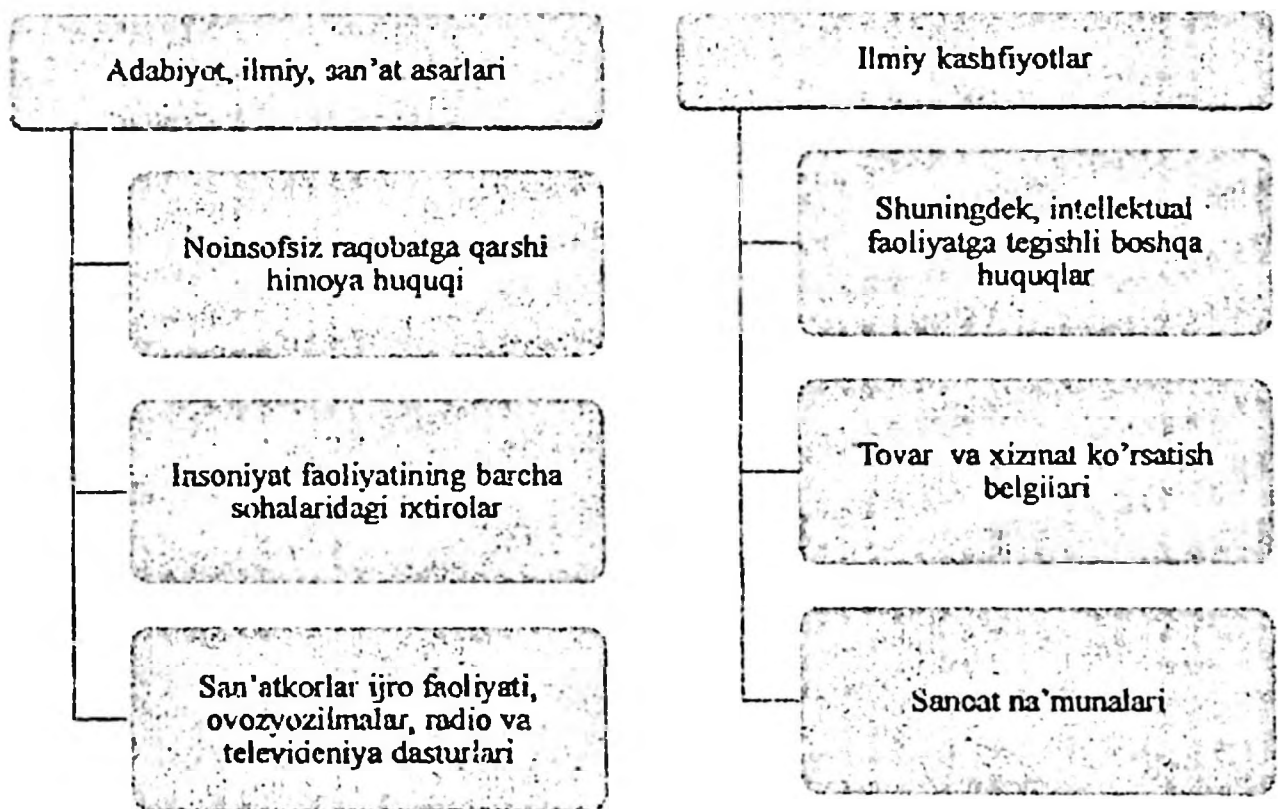
Intellektual mulkka oid ilk tushunchalar paydo bo'lishi XVIII asming buyuk fransuz inqilobi davriga to'g'ri keladi. Ushbu davrda mualliflik va patent huquqiga mulkdoriy yondashuv an'anasi vujudga kelgan hamda o'zining asosiga ya'ni rivojlanishini fransuz faylasuflari mehnati natijasida hosil bo'lgan tabiiy huquq nazariyasiga tayangan. Ushbu nazariyaga muvofiq har qanday ijodiy natijalar yaratuvchisi (ijodkori) huquqi ijodiy faoliyatning tabiatidan vujudga keluvchi hamda ushbu huquq davlat tomonidan tan olinishi va olinmasligidan qat'iy nazar mavjud bo'luvchi uning ajralmas tabiiy huquqi bo'lib hisoblanadi.

Angliya intellektual mulkni muhofaza qilishga oid qonunlarning vatanidir. Aynan shu yerda ilk bor 1623-yilda Patent qonuni ("Monopollar maqomi") va 1710-yilda Mualliflik qonuni ("Qirolicha Anna maqomi") qabul qilingan. Keyinchalik 1883-yilda hozirgi kunda ham ushbu turdagi mulk muhofazasi sohasida universal ko'p qirrali bitim sanoat mulki muhofazasi bo'yicha Parij konvensiyasi imzolandi. Oradan uch yil o'tib, ya'ni 1886-yili adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risidagi Bern konvensiyasi kuchga kirdi. Ayniqsa, bunda buyuk fransuz adibi Viktor Gyugo boshchiligidagi guruh va uning Xalqaro adabiyot va san'at assotsiatsiyasi muhim o'rin tutdi. 1891-yilda esa belgilarni xalqaro ro'yxatdan o'tkazish uchun Madrid bitimi imzolandi. Shundan so'ng 1893-yili Parij va Bern konvensiyalari bo'limlarining o'zaro birlashishi intellektual mulk muhofazasi bo'yicha Birlashgan xalqaro byuro tashkilotining yaratilishiga olib keldi.

Biroq, intellektual mulk atamasi vujudga kelishi bilanoq unga bo'lgan munosabat bir xil bo'lmagan. Olimlar-huquqshunoslar ushbu atamani noaniq va ilmiy emas deb hisoblaydilar, chunki mualliflik asarlari

hamda texnik yangiliklar hisoblangan nomoddiy obyektlar va moddiy buyumlar huquqiy tartibini tenglashtirib bo'lmaydi. Haqiqatdan ham bir tarafdin ijodiy natijalar yaratuvchisiga erkin begonalashtirilishi mumkin bo'lgan undan foydalanish huquqi tegishli. Ushbu huquq mulkiy huquqqa oid va haqiqatdan ham moddiy buyumga bo'lgan mulk huquqiga o'xshash. To'g'ri bunda, ularning jiddiy farqlarini esda saqlash lozim.

“Intellektual mulk” tushunchasi so'ngra 1967-yil 14-iyuldagi “Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT)ni tashkil etish to'g'risida”gi Stokgolm konvensiyasida ilgari surilgan. Mazkur konvensiya intellektual mulkning huquqiy maqomini belgilash bilan birga, uning tarkibi, ya'ni obyektlarini (1-rasm) ham aniqladi hamda BIMT faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslarini ko'rsatib berdi.

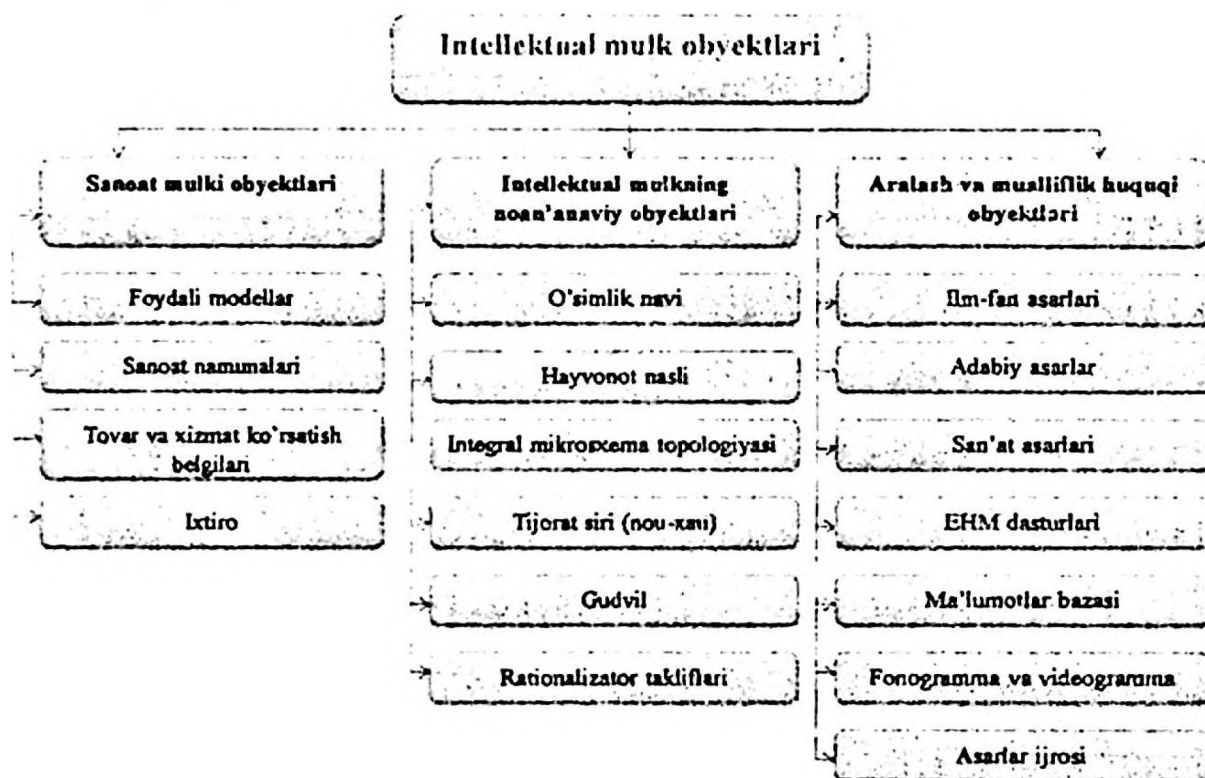
1-rasm. Intellektual mulk obyektlari

“Intellekt” – lotincha so'z bo'lib “aql” ma'nosini bildiradi. Intellektual faoliyat natijalari ijodiy faoliyat hisoblanadi. Bu ko'p hollarda aqliy mehnat kishilari – yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar, injener texnik xodim va boshqalar faoliyatining mahsullaridir. Bu mahsullar o'zining yangiligi yoki o'ziga xosligi, takrorlanmas belgilariga ega

bo'ladi. Huquq fanida bu mahsullarni ko'pchiligi g'oyaviy – nomoddiy ko'rinishda bo'lishligi qayd etiladi. Shu sababli ham ularga nisbatan odatdagi ashyo, moddiy obyektga nisbatan qo'llaniladigan huquq me'yorlarini qo'llab bo'lmaydi. Bu mahsullar fuqarolik qonunlari bilan qo'riqlanishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

- haqiqatda ijod mahsuli bo'lishi, ya'ni original (o'ziga xos) bo'lishi;
- betakror bo'lishi va biron-bir obyektiv shaklda ifoda etilishi.

Shunday qilib, intellektual mulk – bu insonning ijodiy faoliyati natijalariga bo'lgan huquqidir. Quyidagi 2-rasmda intellektual mulkning asosiy turlarini ko'rishimiz mumkin.

2-rasm. Intellektual mulkning asosiy turlari

Intellektual faoliyat natijasini yaratgan ijodkor yaratgan mahsuliga intellektual mulk huquqiga ega bo'ladi.

Intellektual mulk obyektlari fuqarolik huquqining boshqa obyektlari – ashyolar, qimmatbaho qog'ozlardan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

- intellektual faoliyat natijalari ko'p hollarda moddiy ko'rinishda emas balki, g'oya bilan axborot shaklida namoyon bo'ladi;
- g'oya, bilim shaklidagi intellektual mulk obyektiga odatda moddiy

ashyoga egalik qilganday egalik qilish mumkin emas;

- bunday obyektlardan bir vaqtning o'zida cheksiz doiradagi shaxslar foydalanishi mumkin;

- intellektual mulk huquqi obyektlariga mulk huquqining bemuddat ekanligi haqidagi qoida qo'llanilmaydi;

- qonunda belgilangan muddatlar o'tishi bilan intellektual mulk sohibining ma'lum intellektual mulkiga nisbatan huquqlari bekor bo'ladi va bu obyektlar umuminsoniy boylikka aylanadi, har kim undan ma'lum shartlar asosida tekin va ruxsatsiz foydalanishga haqli bo'ladi;

- intellektual mulk obyektlariga nisbatan mulk huquqini himoya qilishda vijdonan da'voni qo'llash imkoniyati amalda mavjud emas;

- intellektual mulk huquqi obyektlariga nisbatan odatdagi mulk huquqi emas, mutlaq huquqlar haqidagi qoidalar qo'llaniladi;

- intellektual mulk huquqining amal qilishi, ayni vaqtda ma'lum hudud bilan chegaralangan bo'ladi. Ixtiroga berilgan O'zbekiston Respublikasi Patent idorasini patenti bilan ixtiro davlatimiz hududida amal qiladi.

Ko'pgina intellektual mulk obyektlariga nisbatan ularning mualliflar shaxsiy huquqlari mavjud bo'lib, bu obyektlardan foydalanuvchilarda bu shaxsiy huquqlarga rioya qilishlari lozim.

Intellektual mulk obyekti bo'lib (keyingi o'rinlarda IMO deb yuritiladi) – jismoniy yoki yuridik shaxsning intellektual faoliyatning natijalari hamda fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar va xizmatlarning xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalarga bo'lgan mutlaq huquqi hisoblanadi¹.

IMOGa yoki nomoddiy aktivlarga bo'lgan huquqlarni sotib olish bo'yicha qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tuzilgan litsenziya, mualliflik yoki boshqa shartnomalar bilan muhofazalangan boshqa Nomoddiy aktivlar va IMolar ham baholash obyektlariga kiritilishi mumkin. Baholash obyektlari qiymati ularga bo'lgan mulkiy huquqlar, ularga boshqa shaxslar talablarining yuklanishi va cheklashlarni hisobga olgan holda aniqlanadi.

Qiymatni vujudga kelishining asosiy sharti mulk huquqini o'tkazishning qonuniy imkoniyati hisoblanadi. Agar obyekt biron bir ekvivalent evaziga o'tkazish mumkin bo'lmasa, qiymat tushunchasi

¹ O'zbekiston Respublikasining Yagona milliy baholash standarti 9-son "Intellektual mulk obyektlari qiymatini baholash" MBSdan foydalanildi.

amalga oshirilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, tovarga aylanish uchun intellektual mulk obyekti korxonaga yoki jismoniy shaxsdan ajralishi kerak.

“Ajratish” tamoyiliga ko‘ra, intellektual mulk huquqlarini uch guruhga bo‘lish mumkin:

- a) korxonaga yoki jismoniy shaxsdan ajraladigan huquqlar;
- b) korxonadan ajralmas huquqlar;
- v) shaxsdan ajralmas huquqlar.

Birinchi guruhga quyidagilarga bo‘lgan huquqlar kiradi:

- ixtirolar;
- foydali modellar;
- sanoat namunalari;
- tovar va xizmatlar uchun belgilar;
- savdo nomlari;
- maxfiy retseptlar va texnologiyalar;
- video va audiogrammalarga bo‘lgan huquqlar;
- mijozlar ro‘yxati va boshqalar.

Korxonadan ajralmas bo‘lgan huquqlar quyidagilar hisoblanadi:

- turli xil tarkibiy qismlarni (ishlab chiqarish vositalari, asbob-uskunalar, ko‘chmas mulk obyektlari) ishlab chiqarish birligiga yoki murakkab o‘zaro bog‘langan obyektga (ishlayotgan korxonaga) birlashtirish;

- o‘qitilgan kadrlarning mavjudligi;
- faoliyat yuritayotgan korxonaning ajralmas qismi sifatida ishlab chiqilgan ishlash tizimlari va usullari;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarga xaridorlar va doimiy mijozlar mavjudligi;
- dastlabki nomuvofiqlik va qiyinchiliklarni bartaraf etish;
- o‘z mahsulotlarini marketing va reklama qilish sohasidagi yutuqlar;
- hududiy joylashuvning afzalliklari, rivojlangan sanoat infratuzilmasiga, transport yo‘nalishlariga yaqinligi;
- gudvill.

Quyidagilarga bo‘lgan huquqlar shaxsdan ajralmas hisoblanadi:

- korxonaga xodimlari yoki egalarining jamoatchilik, mijozlar, boshqa xodimlar, mulkdorlar, bankirlar o‘rtasidagi shaxsiy obro‘si;
- xodimlarning shaxsiy kasbiy fazilatlarini (shu jumladan nou-xau), tijorat qobiliyatlari, reklama, menejment yoki moliyaviy sohadagi

iste'dodlari;

- xodimlar yoki boshqaruvchilarning umumiy malakasi, bilimdonligi, aql-zakovati va axloqiy fazilatlari, masalan, xodimlar bilan ishlashni tashkil etish, mijozlar bilan o'zaro munosabat, jamoada nizolarni hal qilish qobiliyati va boshqalar.

Ajratish yoki ajralmaslik xususiyati muhim ahamiyatga ega chunki faqat korxonalar yoki jismoniy shaxsdan (muallifdan) intellektual mulk obyektlari ajralishi mumkin bo'lgan taqdirda, huquqlar ayirboshlanishi ya'ni tovar sifatida harakat qilishi mumkin. Agar huquqlar korxonalar yoki jismoniy shaxsdan ajralmas bo'lsa, u holda ular faqat korxonalar yoki jismoniy shaxs bilan birgalikda sotilishi (berilishi) mumkin. Masalan, bir korxonalar rahbarining yuqori tashkilotchilik qobiliyatini boshqa korxonalar rahbariga o'tkazib bo'lmaydi, lekin iste'dodli rahbarini boshqa korxonalar yanada qulayroq mehnat sharoitlarini taklif qilish orqali jalb qilish ya'ni uni o'ziga xos fazilatlari bilan birga "sotib olish" mumkin.

Xizmat qilish muddatiga ko'ra intellektual mulk obyektlari ikki guruhga bo'linadi: xizmat muddati belgilangan intellektual mulk obyektlari va xizmat muddati belgilanmagan intellektual mulk obyektlari. Bu holat intellektual mulkning tovar sifatida qiymatini aniqlashda yoki korxonalar balansida nomoddiy aktiv sifatida turganda uning eskirish muddatini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy va iqtisodiy xizmat muddatlari farqlanadi. Ba'zi intellektual mulk obyektlari belgilangan xizmat qilish muddatiga ega bo'lmashligi mumkin. Masalan, Ozbekiston Respublikasining «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi qonuniga muvofiq, patentning qonuniy amal qilish (xizmat ko'rsatish) muddati mohiyatan ekspertiza o'tkazgan holda 20 yilni tashkil etadi. Biroq, bu vaqt ichida patent ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin chunki shunga o'xshash yangi, ammo samaraliroq ixtirolar paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun patentlar uchun iqtisodiy hisob-kitoblarda odatda 10–12 yildan oshmaydigan iqtisodiy deb ataladigan qisqaroq muddat belgilanadi.

Belgilangan xizmat qilish muddati shaxs va korxonadan ajraladigan ko'pgina intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarga xosdir, lekin hammasiga emas. Misol uchun, tovar va xizmatlar uchun belgilar belgilangan xizmat qilish muddatiga ega emas, chunki ular ro'yxatga olingan kundan boshlab 10 yil o'tgach, ularga bo'lgan huquqlar har doim 10 yilga uzaytirilishi mumkin. Korxonalar yoki jismoniy shaxsdan ajralmas bo'lgan intellektual mulkka bo'lgan huquqlarning aksariyati masalan,

gudvill bunday muddatga ega emas. Bundan tashqari, bir xil intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar ham belgilangan va belgilanmagan xizmat qilish muddatiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, tovar belgisidan foydalanish uchun litsenziya belgilangan yoki noma'lum muddatga berilishi mumkin.

Yana bir bor ta'kidlaymiz, intellektual mulk obyektlarining xizmat qilish muddatini belgilamasdan turib, unga berilgan huquqlarning qiymatini aniqlash muammoli bo'lib qoladi va xizmat muddatini belgilash jarayoni esa o'ta murakkab va mas'uliyatli. O'z tabiatiga ko'ra, intellektual mulk nomoddiy aktivlar guruhiga kiradi.

Nomoddiy aktivlar o'ziga xos aktivlar bo'lib, ular quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- moddiy shaklning yo'qligi;
- uzoq muddatli foydalanish;
- daromad keltirish qobiliyati.

Intellektual mulk obyektlarini baholash va korxonada balansida nomoddiy aktivlar sifatida belgilash qoidalari, shuningdek ularning amortizatsiyasi "Nomoddiy aktivlar" buxgalteriya hisobining 7-nizomi (standart) bilan belgilanadi.

Ayrim intellektual mulk obyektlarini nomoddiy aktivlar sifatida baholash va hisobga olishda ularning o'ziga xos xususiyatlarini (aylanuvchanlik qobilyati, xizmat muddati va boshqalar) hisobga olish kerak. Shuningdek, terminologiyada ham o'ta aniqlik zarur, chunki bir xil atamalar baholovchi va buxgalter uchun turli xil ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, kundalik darajada, ko'pincha intellektual mulk huquqlariga bo'lgan mulk huquqlari va ushbu huquqni tasdiqlovchi hujjatlar, masalan, nomoddiy aktivlar sifatida patentlar haqida gap ketganda farqlanmaydi.

Nomoddiy aktiv tushunchasiga turli davrda faoliyat ko'rsatgan olimlar turlicha izoh berganlar masalan, xorij iqtisodchi-olimlaridan B.Nidlz, X.Anderson va D.Kolduellar: "nomoddiy aktivlar – jismoniy ko'rinishga ega bo'lmagan, sotib olinayotgan aktivlar tarkibida kapital qo'yilmalarni tashkil etuvchi asosiy aktivlar", deb qaraydilar.

R.Entoni esa nomoddiy aktivlarni "yakka tartibda sotiluvchi aktivlar va korxonada bilan birga sotiluvchi aktivlar", deb e'tirof etadi. Yakka tartibda aks ettiriluvchi aktivlar barcha huquqlarni o'zida namoyon etsada, mahsulot belgilari, uning xilma-xilligi korxonaning umumiy qiymatiga qo'shiladi.

Prof. A.Sheremet nomoddiy aktivlarga umumiy holda quyidagicha ta'rif beradi: "...moddiy qiymatga ega bo'lmagan yuridik va boshqa huquqiy munosabatlarni o'zida namoyon etuvchi, o'z egasiga ma'lum vaqt davomida foyda (daromad) keltiruvchi, foydalanuvchilar uchun qulayliklarni yaratuvchi aktivlardir".

Yuqoridagi iqtisodchi olimlarning bergan ta'riflaridan kelib chiqib nomoddiy aktivlar – tashkilot tomonidan ulardan ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yohud ma'muriy va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun uzoq muddat mobaynida tutib turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan identifikatsiyalanuvchi mol-mulk obyektlaridir deb izohlasak bo'ladi.

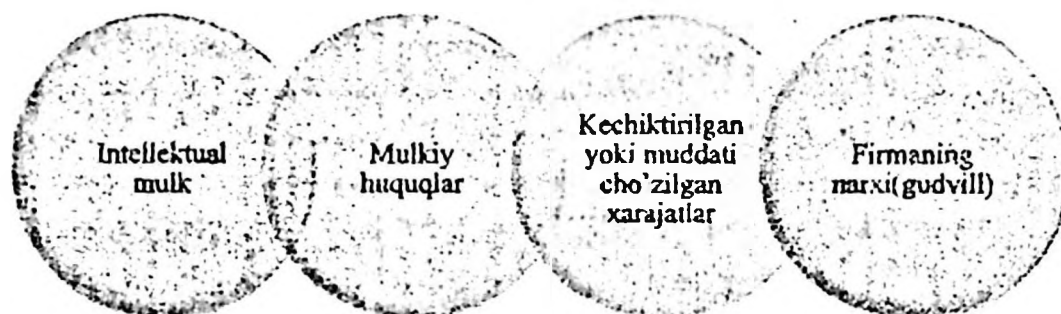
Har qanday aktiv kabi, nomoddiy aktivlar obyekti ham tashkilotning nazorati ostida bo'lishi, iqtisodiy foyda keltirishi, huddi alohida hisobga olish obyekti sifatida bir xilda identifikatsiyalanishi kerak. Nomoddiy aktivni nazorat qilish korxonada mazkur aktivdan iqtisodiy foyda olish huquqiga va boshqalarning ushbu aktivdan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan hollardagina o'rinli bo'ladi. Agar korxonaning unga oid huquqlari yuridik jihatdan himoyalangan va majburan sud tartibida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan hollardagina korxonada nomoddiy aktivdan foydalanishni nazorat qilib boradi.

Nomoddiy aktivlarning qiymati uzoq muddatli huquqlarda yoki ularning o'z egalariga beradigan afzalliklaridan iboratdir. Nomoddiy aktivlarga patentlar, mualliflik huquqlari, savdo markalari, litsenziyalar, nou-xau, firma bahosini (gudvill) kiritishimiz mumkin.

Xodimlarning qo'shimcha iqtisodiy manfaatlar olishiga imkon beradigan, malakasini oshirish xarajatlari nomoddiy aktivlar sifatida tan olinishi mumkin emas, chunki korxonada xodimlarning baodobligini va kelajakda mazkur korxonada ishlashni davom ettirish-ettirmasligini to'liq darajada nazorat qila olmaydi. Xodimlarning malakasini oshirish xarajatlari davrning joriy xarajatlari bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga muvofiq nomoddiy aktivlarning asosiy turlari aniqlangan. Baholash nuqtai nazarida nomoddiy aktivlarga: moddiy-ashyoviy shaklga ega bo'lmagan, yoki ularning moddiy-ashyoviy shakli ulardan xo'jalik faoliyatida foydalanish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lmagan; daromad keltirishga qodir bo'lgan; ulardan uzoq (bir yildan ortiq) davr

mobaynida foydalanish maqsadida xarid qilingan aktivlarni kiritish mumkin. Nomoddiy aktivlarni to'rt asosiy guruhga bo'lish mumkin (3-rasm):

3-rasm. Nomoddiy aktivlar

Mulkiy huquqlar – yer uchastkalari, tabiiy resurslar, suv obyektlaridan foydalanish huquqi. Belgilangan shakldagi hujjatlar bunday huquqlarning tasdig'i bo'lib xizmat qiladi.

Kechiktirilgan yoki muddati cho'zilgan xarajatlar – tashkiliy xarajatlar (ta'sis hujjatlarini tuzganlik, firmani ro'yxatga olish bo'yicha xizmatlar ko'rsatganlik uchun huquqshunoslarga qalam haqi va h.k.) ko'rinishida namoyon etilgan chiqimlar, lekin barcha ushbu xarajatlar korxonani tashkil etishda amalga oshiriladi.

Firmaning narxi (gudvill) deganda uning ishbilarmonlik nufuzining qiymati tushuniladi. Gudvill faqat ortiqcha foyda mavjud bo'lgan hollarda ishtirok etadi va u faoliyat ko'rsatib turgan korxonadan ajratilishi mumkin emas.

Nomoddiy aktivlar ko'pincha ayrim materiallar tashuvchilarda, masalan, kompaktdisklar yoki tasmada saqlanadi. Obyektning moddiy yoki nomoddiy aktivlar sirasiga kiritilishi qaysi bir element – moddiy yoki nomoddiy – muhim bo'lib hisoblanishi to'g'risidagi mulohazalar asosida amalga oshiriladi. Masalan, dastgohni boshqarish uchun dasturiy ta'minot asosiy vositalar tarkibida hisobga olinishi kerak. Materiallar tashuvchisi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmagan joylarda, u odatda, nomoddiy aktiv sifatida hisobga olinadi. Kompyuterning undan ajralmaydigan operatsion dasturi kompyuter bilan yagona majmuada asosiy vositalar obyekti sifatida hisobga olinadi.

Nomoddiy aktivlarning eng ko'p tarkalgan turlariga batafsilroq to'htalamiz.

Patent uning tutib turuvchisiga mazkur patent tomonidan qamrab olingan predmet, jarayon yoki faoliyat turidan foydalanish, ishlab chiqarish, sotish va nazorat qilish imkonini beruvchi qonunga muvofiq

olingan huquq hisoblanadi.

Patentlar ma'lum vaqt oralig'iga, ilmiy texnika yangiliklarini ishlab chiquvchi yoki tatbiq etuvchi korxonalariga muayyan vaqt mobaynida ushbu faoliyat turi natijalaridan monopol daromad olish imkonini berish maqsadida beriladi.

Tovar belgisi va xizmat ko'rsatish belgisi bu bir yuridik va jismoniy shaxslar tovarlari va xizmatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning shu turdagi tovarlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan belgilardir.

Tovar belgisi – ushbu tovardan foydalanishga mutlaq huquq kimga tegishli ekanligini, foyda olish va sifatsiz tovar yetkazib berilgani uchun zarami qoplash majburiyatini belgilab beradigan tovar mulkining alohida ramzi. Bu endi mualliflik belgisi ham emas, sotilayotgan tovarning xarakteri to'g'risidagi ma'lumot ham emas, tovar egasining intellektual mulki bo'lgan mavhumlashgan belgidir.

Tovar belgilari yakka tartibdagi va jamoaviy bo'lishi mumkin:

- alohida yuridik yoki jismoniy shaxsga tegishli tovar belgisi yakka tartibdagi belgi hisoblanadi.

- yuridik va jismoniy shaxslar birlashmasining ular tomonidan ishlab chiqariladigan va realizatsiya qilinadigan, bir xil sifatga yoki boshqa umumiy tavsiflarga ega bo'lgan tovarlarini belgilash uchun mo'ljallangan tovar belgisi jamoaviy belgi hisoblanadi.

Tasvirlar, so'zlar, muayyan shakl tarzidagi belgilar va boshqa belgilar yoki ularning istalgan bir rangdagi yoki turli rangdagi jamlama ifodasi tovar belgilari sifatida ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin. So'zli belgilarga so'zlar, so'z birikmalari, gaplar, tilning boshqa birliklari, shuningdek ularning birikmalari kiradi. So'zli tovar belgilari ancha ommabop, ular boshqa belgilar turlariga qaraganda ko'proq farqlash qobiliyatiga ega hisoblanadi. Ular ham eshitish, ham ko'rish orqali idrok etiladi, bu esa iste'molchiga ancha qulay. Tovar belgilari sifatida yaxlit ma'noli iboralardan, shuningdek sun'iy hosil bo'lgan (fantaziyali) so'zlardan foydalaniladi.

Tasviriy belgilarga jonli mavjudotlar, predmetlar, tabiiy va boshqa obyektlar tasvirlari va shuningdek chiziqlar, dog'lar, har qanday figuralarning tekislikdagi kompozitsiyalari kiradi.

Hajmli belgilarga uch o'lchamli obyektlar, figuralar va chiziqlar, figuralarning kombinatsiyalari kiradi.

Jamlama belgilarga turli xarakterdagi kombinatsiyalar kiradi:

tasviriy, soʻzli, muayyan shakldagi hajmli va boshqalar. Jamlama belgilarning turlari ichimliklar, dori preparatlari uchun etiketkalar, konfet, pechenyelar uchun oʻrama qogʻozlar va boshqalar hisoblanadi.

Boshqa belgilarga raqamli, harfiy, tovushli, yorugʻlikdan iborat boʻlgan, hidli va boshqa belgilar kiradi. Raqamli belgilarga raqamli ramzlarning kombinatsiyalari kiradi

Oʻzbekiston Respublikasining “Tovar belgilari, xizmat koʻrsatish belgilari va tovarlarning kelib chiqish joylarining nomlari toʻgʻrisida”gi qonuniga binoan tovar belgisining egasi litsenziya shartnomasi boʻyicha boshqa shaxsga tovar belgisidan foydalanish huquqini berishi mumkin. Tovar belgisiga tannarx huquq, berilishi ham mumkin. Bunda litsenziya shartnomasida litsenziatning tovarlari sifati litsenziyalari, u nazorat qilib turmoqchi boʻlgan tovarlari sifatidan past boʻlmasligi toʻgʻrisidagi shart keltirilishi kerak.

Oʻzbekiston Respublikasi tovar belgilarini huquqiy muhofazasiga tegishli boʻlgan quyidagi xalqaro shartnoma va bitimlar ishtirokchisi hisoblanadi:

- BIMT taʼsis etgan konvensiyalar;
- Sanoat mulkini muhofaza qilish boʻyicha Parij konvensiyasi;
- Belgilarni xalqaro roʻyxatdan oʻtkazish toʻgʻrisidagi Madrid bitimiga doir Bayonnoma;
- Tovar belgilari boʻyicha qonunlar toʻgʻrisidagi shartnomalar (TLT shartnomasi);
- Belgilarni roʻyxatdan oʻtkazish uchun tovarlar va xizmatlarning xalqaro tasnifi toʻgʻrisidagi Nitssa bitimi.

Franchayzing – bir korxonadan boshqasiga unga tegishli boʻlgan aktivlardan, shu jumladan nomoddiy aktivlardan, huddi savdo markalari va nomlari kabi foydalanishga oid huquqlarining berilishi, qolaversa, bu kabi berishning majburiy sharti boʻlib, ushbu aktivlardan bevosita oʻz maqsadi boʻyicha foydalanish va taqdim etiladigan xizmatlarga (tovarlarga) boʻlgan maʼlum bir sifat standartlariga rioya qilinishi hisoblanadi.

Korxonaning franchayzing huquqlarini olishga oid boshlangʻich xarajatlar kapitallashtiriladi va ular berilgan muddat davomida amortizatsiyalanadi.

Franchayzing huquqlari xaridorining ularni sotuvchisiga boʻlgan joriy toʻlovlari (masalan, reklama, texnik va boshqa xil qoʻllab-quvvatlash uchun) kapitallashtirilmaydi, balki joriy xarajatlarga kiritiladi.

Franchayzing huquqlariga egalik qilish iqtisodiy tomondan foydasiz bo'lib chiqqan vaziyatlarda ushbu huquqlarga oid xarajatlarning aynan aktiv qiymatining yo'qotilishi (asosiy vositalarga o'xshab) sifatida hisobdan chiqarilishi kerak.

Amalda franchayzingning quyidagi turlari farqlanadi:

- Ishlab chiqarish (sanoat) franchayzingi;
- Tovar franchayzingi;
- Xizmat franshizasi;
- Teskari franchayzing;
- Biznes franchayzing.

Dasturiy ta'minot. Kompyuterlar uchun dasturiy ta'minotning barpo qilish xarajatlarini hisobga olishda eng muhim masala qaysi xarajatlar kapitallashtiriladi, qaysilari yo'qligida hisoblanadi. Milliy standartlarda bunga javob yo'qligi sababli xalqaro standartlarga murojaat qilamiz. Buxgalteriya hisobi xalqaro amaliyotida kompaniyalarning ichki foydalanish uchun dasturiy ta'minotni ishlab chiqish xarajatlari (ya'ni, realizatsiya qilish uchun mo'ljallanmagan), yuqoridagiga ko'ra, ular yuzaga kelishining borishiga qarab joriy davr xarajatlariga kiritiladi. Sotish yoki ijara uchun mo'ljallangan dasturiy mahsulotni barpo qilishga oid texnik imkoniyatni belgilashga oid barcha xarajatlar tatbiq qilish va ishlab chiqish xarajatlari hisoblanadi, ular yuzaga kelishiga qarab joriy davr xarajatlari tarkibiga kiritiladi. Dasturiy mahsulotning birinchi ko'chirma nusxasini barpo qilishga oid xarajatlar esa kapitallashtirilishi kerak. Ushbu xarajatlar o'z ichiga dasturiy mahsulotning yozilishi va testdan o'tkazilishiga oid xarajatlarni oladi. Kompaniyalarning dasturiy mahsulotga bo'lgan o'z huquqlarini rasmiylashtirish va himoyalash bo'yicha xarajatlari ham kapitallashtiriladi.

Mualliflik huquqi (ingl. copyright) g'oya (fikr) yoki ma'lumotning ma'lum bir ko'rinishdagi ifodalanishini tartibga soluvchi ekskluziv huquqlar majmuidir. Umumiy qilib aytganda, so'zma-so'z, ko'chirish (nusxa olish)ga bo'lgan huquqdir. Asosan, bu huquqlar cheklangan muddatli bo'ladi. Mualliflik huquqi belgisi © bo'lib, ba'zi bir yurisdiksiyalarda qo'shimcha ravishda (c) yoki (C) bilan ham ifodalanishi mumkin. Mualliflik huquqi "asarlarning" keng turdagi kreativ, intellektual, artistik shakllarida namoyon bo'lishi mumkin.

Tashkiliy xarajatlar – korxonada faoliyatini tashkil qilish bilan bog'liq xarajatlar (yuridik rasmiylashtirish va maslahatlar, ro'yxatdan o'tkazish, tarjimon, devonxona xizmatlari va hokazo). Ushbu xarajatlar

kapitallashtirilishi mumkin, ularni kapitallashtirish uchun asos bo'lib ularning bir necha davrga tatbiq etilishi va kelgusida foyda olishga imkon berishi hisoblanadi.

Tashkiliy xarajatlar odatda ixtiyoriy tanlangan, 5 yildan oshmaydigan qisqa muddatga amortizatsiyalanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, ko'p mamlakatlarda tashkiliy xarajatlar uzoq muddatli nomoddiy aktivlarga kiritilmaydi, balki uning kelib tushishiga qarab darhol sotishdan tushgan tushum hisobidan qoplanadi.

Gudvill yoki firmaning bahosi, korxonani sotib olish vaqtida yuzaga keladi va o'zida sotib olinayotgan korxonaga uchun to'lanayotgan narx bilan uning sof (majburiyatlar chegirilgan holdagi) aktivlarining baholash (bozor) qiymati o'rtasidagi farqni aks ettiradi.

Gudvillning yuzaga kelish sabablari juda ham turli-tuman bo'lishi mumkin. Ular orasidan eng tavsifilari qatorida, odatda, g'oyatda samarali reklama siyosati, alohida ta'sirchan sotish tizimi, raqobatchilardan ustun turuvchi boshqaruvchilar jamoasining mavjudligi, kompaniya ishining qulay yoki imtiyozli me'yoriy-huquqiy rejimi va soliqqa tortish shartlari, raqobatchilar foydalana olmaydigan ishlab chiqarish sirlaridan foydalanish, xodimlarni kasbga tayyorlash hamda ularning malakasini oshirishga oid noyob dasturni amalga oshirish, mahsulot yetkazib beruvchilar bilan barqaror, samarali va ishonchli aloqalarning mavjudligi va ko'pgina boshqa omillarni keltiradilar. Ushbu omillarning sanab o'tilishi gudvill korxonaning butun faoliyati davomida amal qilishi, biroq faqat uning sotilishi chog'idagina aks ettirilishi to'g'risida guvohlik beradi, chunki faqat shu holatdagina uni obyektiv axborot firma sotib olinayotgan narx asosida baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Intellektual mulk obyektlarini tasdiqlovchi hujjatlar: patent, litsenziyalar, guvohnomalar, mulkiy huquqlarni korxonaning ustav sarmoyalariga o'tkazish haqidagi ta'sis hujjatlari, korxonaga va intellektual mulk obyektlarining ishlab chiquvchilari o'rtasidagi shartnomalar yoki mualliflik shartnomalari, intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar bepul topshirilishida qabul qilish-topshirish dalolatnomalarini tekshirish zarur. Ushbu mulkdan nomoddiy aktiv sifatida foydalanuvchi korxonada uni foydalanishga topshirish va hisobga olish haqidagi dalolatnoma bo'lishi kerak. Patentni to'liq o'tkazish bo'yicha rasmiy ro'yxatga olinmagan shartnomalar, shuningdek rasmiy ro'yxatga olinmagan litsenziya shartnomalari haqiqiy emas deb tan olinadi. Mazkur mulkni ustav sarmoyasiga ulush sifatida kiritishda ta'sis shartnomasi bilan bir

qatorda bir vaqtning o'zida huquqni o'tkazish to'g'risida litsenziya shartnomasi tuzilishi lozim. Intellektual mulkka bo'lgan huquq ekspertizasi o'tkazilganidan so'ng bevosita baholash hisob-kitoblariga kirishish mumkin.

1.2. Intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholashning o'ziga hos xususiyatlari

Patentli texnologiyalar va boshqa intellektual mulk obyektlarining qiymatini baholash ko'pgina kitoblar va maqolalarda muhokama qilingan bo'lsada, lekin hamon amaliyotda shunday vaziyatlar bo'ladiki, bunday baholashni chuqur o'rganish zarur bo'lib qoladi. Shu bilan birga, bunday baholashda juda murakkab masalalar bo'lib, ko'plab muammolar hali ham o'z yechimini topishga ulgurmagan. Ushbu qismda intellektual mulkni baholash jarayonida ta'sir etadigan omillar ko'rib chiqiladi, intellektual mulkni baholashda duch kelinadigan muammolar aniqlanadi.

Intellektual mulkni baholash jarayonida ("intellektual mulk" atamasi, asosan, texnologik aktivlarga nisbatan ishlatiladi), shuni ta'kidlash mumkinki, fundamental texnologiya boshqa texnologiyalarining asosi bo'lib xizmat qiladi yoki u mavjud bo'lgan texnologiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu yerda baholash texnologiyani o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinadi va shu sababli sifatli baholash deb tasniflanadi. Biroq, texnologiya tayinlangan paytda to'lanishi kerak bo'lgan to'lov, texnologiya litsenziyalangan paytda to'lanishi kerak bo'lgan royalti va kompaniya tomonidan boshqaruvchi aktiv sifatida texnologiyani sotib olayotgan vaqtda pul mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar mavjud bo'ladiki, bunday vaziyatlarda texnologiyaning qiymatini pul miqdori jihatidan baholab ko'rsatilishi lozim. Intellektual mulkni bunday pul qiymati asosida baholashni miqdoriy baholash deb atash mumkin.

Shunday qilib, "baholash" atamasi kamida ikkita natijaga ega: sifatli va miqdoriy. Biz bundan keyin e'tiborimizni miqdoriy baholashga qaratamiz hamda uning mohiyatini aniqlab, bu borada duch kelinadigan muammolar qanday hal qilinishi haqida batafsil to'xtalamiz. Shuni ta'kidlash joizki, hatto miqdoriy baholash amalga oshirilsa ham, texnologiyani sifat jihatdan baholash natijalariga ham katta e'tibor beriladi. Masalan, agar fundamental texnologiya va takomillashtirish texnologiyasi to'g'risida gap ketganda, ular ikkovining miqdoriy baholash natijalari doimo farqlanishi kerak. Shuningdek, sifat jihatidan va

miqdor jihatdan baholash natijalarini bir-biri bilan bog‘lashda intellektual mulkning sifatli xususiyatlarini qanday qilib miqdoriy baholash bilan bog‘lab aniqlash mumkinligi borasida yangi murakkab masala paydo bo‘ladi.

Turli hisobotlarda miqdoriy baholash usullari allaqachon aniqlangan bo‘lsada, biz intellektual mulkni miqdoriy baholash usullarini qisqa va lo‘nda tarzda umumlashtirib o‘tamiz.

Quyida keltirilgan uchta asosiy yondashuv intellektual mulk qiymatini baholashda qo‘llaniladigan yondashuvlar hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar shuningdek, ko‘chmas mulk qiymatini baholashga ham tegishlidir:

- Xarajat yondashuvi;
- Qiyosiy yondashuv;
- Daromad yondashuvi.

Yuqoridagilarga qo‘shimcha o‘laroq, “Real Opsion yondashuvi” ham boshqa hisobotlarda joriy qilinadi. Ushbu yondashuv kelajakda aktivni ekspluatatsiya qilishning turli xil potensial shakllari mavjudligi va aktivning egasi (yoki aktivning potensial egasi) bunday shakllardan birini tanlash huquqiga ega ekanligiga asoslanadi. Ushbu tushunchaga muvofiq, aktiv egasi uchun intellektual mulkning kelajakdagi turli variantlardagi qiymatlari baholanadi. Patentli texnologiyalar bog‘liq bo‘lgan variantlar 2 xil hisoblanadi: uni sotib olish yoki sotib olmaslikdir. Moliya nazariyasida aktivning kelajakdagi qiymatini sotib olish varianti “Call option” (koll opsion) deyiladi.

“Real Opsion yondashuvi” ning bir afzalligi, bu maxsus formula asosida baholanayotgan obyekt qiymatini baholash mumkin, deb hisoblanadi.

Ushbu yondashuvning salbiy jihati shundaki, samarali baholashni ta‘minlash uchun asosiy aktivning qiymati bo‘yicha maxsus to‘plangan ma‘lumotlarni (boshqacha aytganda, patentlangan texnologiyalarning o‘zini bozor bahosini) talab qiladi. Aksariyat hollarda bu masala bo‘yicha maxsus konsalting firmasining xizmatidan foydalaniladi. Ushbu murakkabliklarni hisobga olgan holda, ushbu baholash usulidan baholash amaliyotida kamdan-kam foydalaniladi.

Yuqorida qayd etilgan xarajat, qiyosiy va daromad yondashuvlari maxsus ma‘lumotlarni to‘plashni talab etmaydi va odatda mavjud bo‘lgan ma‘lumotlardan foydalanib, amalda qo‘llash mumkin bo‘lgan natijalarni beradi. Tabiiyki, uch xil yondashuv asosida baholash uchun zarur bo‘lgan

ma'lumotlar mavjud bo'lmashligi holatlari ham bo'lib turadi. Ana shunday holatlarda ham baholovchi o'z taxminlari va prognozlariga asoslangan holda ma'lumotni shakllantirib, kerakli natijaga erishishi mumkin.

Har qanday holatda ham, ushbu uch baholash uslublarini (yondashuvlarni) amalda tadbiq etish jarayonida ularning afzalliklari va kamchiliklari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lish muhim hisoblanadi.

Qayd etilgan uch yondashuvlarning mazmuni quyida qisqacha berilgan.

Xarajat yondashuvi. Ushbu yondashuv aktivni (masalan, texnologiyani) sotib olish yoki ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan xarajatlar orqali qiymatni aniqlash usullariga asoslanadi. Xarajat yondashuvi doirasida "Tarixiy xarajat yondashuvi" deb nomlangan usul mavjud bo'lib, bu o'tgan vaqt mobaynida aktivga qancha pul sarflanganligi nuqtai nazaridan aktivning qiymatini o'tgan davrda qilingan xarajatlar talabi asosida baholaydi. Xarajat yondashuviga kiruvchi boshqa usul esa, "Almashtirish (o'zgartirish) bo'yicha xarajat yondashuvi" deb nomlanib, ushbu usulda ishlab chiqilgan yoki sotib olingan texnologiyani "agar almashtirish uchun mablag' kerak bo'lsa, bugun qancha pul talab qilinadi", degan nazariy xarajatlar talablari asosida qiymat hisoblab chiqiladi.

"Tarixiy xarajat yondashuvi" obyektini sotib olish yoki yaratish uchun "hozirgi kunga qadar" talab qilingan xarajatlar asosida baholashni amalga oshirsa, aksincha, "Almashtirish (o'zgartirish) bo'yicha xarajat yondashuvi" hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan obyektga ekvivalentini qayta sotib olish uchun talab qilinishi mumkin bo'lgan xarajatlar asosida baholashni nazarda tutadi. Birinchi usul obyekt qiymatini baholashda o'tgan davrda hisoblangan xarajatlarga va ikkinchi usul esa, hozirgi vaqtda qabul qilingan xarajatlarga asoslanib bir-biridan farqlansa, ularning o'xshashlik tomoni bu ikki usulda ham aktivni baholash uchun asos sifatida sotib olish xarajatlaridan foydalaniladi. Aktivni sotib olish qiymatiga asoslangan holda baholash aktivning egasi (yoki potensial egasi)ning xohishiga ko'ra amalga oshiriladi, chunki talab qilinadigan xarajatlar baholash qiymatida aks ettiriladi.

Ammo, xarajat yondashuvining bu yerda salbiy tavsifga ega bo'lishi u aktivning barcha jihatlarini to'liq ochib bermaydi (to'liq baholamaydi), chunki bu yerda ko'rsatilgan qiymat aktivning passiv qiymati bo'lib, ushbu aktivning kelajakda keltirishi mumkin bo'lgan daromadini, ya'ni ijobiy qiymatni aks ettirmaydi.

Xarajat yondashuvi asosida aktivlar qiymatini baholash usullaridan amaliyotda qo'llanilgan holatlar quyidagi misollarda keltirilgan:

- mahsulotni sotish narxini mahsulot tannarxi va narxlash usuli qo'shilmasida aniqlash;
- qurilish ishlari uchun shartnoma to'lovini belgilash;
- tashqi manbalaridan dasturiy ta'minot ishlab chiqish uchun rivojlanish bosqichlari soniga qarab belgilanadigan to'lovini belgilash.

Qiyosiy yondashuvda baholayotgan obyekt qiymati aslida sotiladigan (bitimlarda ifodalangan) obyekt qiymati bilan taqqoslanadi va bitim baholarini ushbu obyektning baholash uchun asos sifatida ishlatiladi.

Taqqoslanayotgan hollardagi bitimning bahosi – bu baholash obyektiga qiyoslanayotgan aktivning hozirgi paytdagi sotish qiymati hisoblanadi va shundan kelib chiqib, baholanayotgan obyektning eng ehtimoli ko'proq bo'lgan qiymati, deb hisoblanadi. Buning sababi, aktivning bozorda sotish narxi uning baholangan qiymatida aks etadi, ya'ni sotib olish uchun sarflangan xarajatlarni hisobga olgan holda, aktivning kelajakda keltiradigan potensial daromadlarini va boshqa qo'shimcha omillarni hisoblagandagi baholash natijasi, deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, aktivning aslida ushbu narx bo'yicha savdo qilinishi narxning ushbu obyektning kafolatlangan qiymatini aks ettiruvchi dalillar sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda qiyosiy yondashuv aktivlarning qiymati haqqoniy baholanganligi sababli, iqtisodiy bitimlarni amalga oshirishda eng havfsiz hisoblanadi.

Qiyosiy yondashuvi asosida aktivlar qiymatini baholash usullaridan amaliyotda qo'llanilgan holatlar quyidagi misollarda keltirilgan:

- Yaponiya hududida yer uchastkasini baholash;
- bir muntazam tashkil qilinadigan mahsulotning narxini belgilash (masalan, PET-idish ichimliklari);
- Patent uchun royalti stavkasini belgilash va h.k.

Shunday bir holatni qiyosiy yondashuv sifatida tasniflash mumkin, ya'ni, baholanayotgan texnologiyadan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulotni ushbu texnologiyadan foydalanmasdan turib ishlab chiqarilgan mahsulot bilan taqqoslanadi va bunda mahsulot narxi va daromaddorlik darajasi jihatidan qiyoslash yo'li bilan baholanadi. Ushbu yondashuv texnologiyadan foydalanish yoki undan foydalanmaslik jihatidan taqqoslashda kuzatilgan farqlarga olib kelishi mumkinligini nazarda tutadi. Ushbu yondashuv baholanayotgan kompaniyaning qimmatli qog'ozlar narxiga va daromadlilik darajasiga qo'shimcha

sifatida taqqoslanadigan qiymatga asoslangan holda, korxonalar qiymati va biznes qiymati jihatidan solishtirganda foydalidir. Ushbu yondashuvdan shuningdek, ushbu kompaniyani taqqoslash mumkin bo'lgan kompaniyalar uchun ROE ("return on investment" investitsiyalarning rentabelligi) va boshqa investitsion ko'rsatkichlarga asoslanib, turli kompaniyadan turli xil ko'rsatkichlar bo'yicha, masalan, foyda va rentabellik darajasini aniqlash orqali baholay olganda qo'llanilishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, intellektual mulkning o'zini bitim narxini belgilash qiyin bo'lgan sharoitda, lekin solishtirish mumkin bo'lgan kompaniyalar mavjud bo'lsa, siz ushbu taqqoslanayotgan kompaniyalarning qiyosiy tahlillarini o'tkazishingiz va texnologiyani baholash uchun amaliy foydalanilish mumkin bo'lgan ma'lumotlarni olishingiz mumkin, va hokazo. Shu nuqtai nazardan, ushbu yondashuvni xarajat yondashuvi, degandan ko'ra "Biznes ko'rsatkichi yondashuvi" deb nomlash mumkin.

Xarajat yondashuvining afzallik tomoni shundan iboratki, bu yondashuv asosidagi baholash natijalarini ishonchli deb hisoblash mumkin, chunki yuqorida qayd etib o'tganimizdek, bunday baholash hozirda mavjud aktivlarning baholash qiymatlariga va texnologiyani qo'llash orqali erishilgan haqiqiy iqtisodiy foydalarga (masalan, daromadlilik darajasidagi farqlarga) va hokazolarga asoslanadi. Biroq, odatda, texnologiya yoki boshqa intellektual mulkni baholashda mos kelishi mumkin bo'lgan taqqoslash uchun kam ma'lumotlar bo'lishi yoki ma'lumotlarning yetishmasligi kuzatiladi va bu esa, ushbu yondashuvning jiddiy kamchiligi hisoblanadi. Taqqoslash uchun ma'lumotlarni yetishmasligining sababi, texnologiyaga doir bitimlar bilan bog'liq ma'lumotlar va shu kabi axborotlar ko'pincha tomonlar o'rtasida maxfiy axborot sifatida ko'rib chiqiladi va tashqi tashkilotlarga oshkor qilinmaydi.

Bu biznes indeksining yondashuviga ham to'g'ri keladi, chunki har qanday sohadagi baholanayotgan biznes subyektiga o'xshash bo'lgan kompaniyalarni topish juda qiyin bo'lishi mumkin. Ushbu sabablarga ko'ra, qiyosiy yondashuv odatda baholash natijalari ishonchli deb bo'lsada, amaliyotga tadbiiq qilish qiyin hisoblanadi.

Daromad yondashuvidan foydalanib aktivning qiymatini baholashda tadbirkorlik faoliyati kabi maqsadlar uchun ishlatish yo'li bilan aktivdan kutilgan daromadlar darajasiga qarab baholanadi.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-MAVZU: INTELLEKTUAL MULK VA NOMODDIY AKTIVLARNI BAHOLASHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI.....	4
1.1. Intellektual mulk va nomoddiy aktivlar tushunchasi va mazmuni, tasnifi va tavsifi.....	4
1.2. Intellektual mulk va nomoddiy aktivlarni baholashning o'ziga hos xususiyatlari.....	17
1.3. Intellektual mulk qiymatini baholash xizmatlari bozorini shakllanishi xususiyatlari va shartlari.....	32
Tayanch iboralar.....	40
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	40
2-MAVZU.PATENTNING EKSKLYUZIV HUQUQ SIFATIDAGI AHAMIYATI.....	41
2.1. Intellektual mulkning muhimligi.....	41
2.2. Eksklyuziv huquq va biznes faoliyati o'rtasidagi munosabatlar.....	43
2.3. Patentlarni va birlashma (mergers and acquisitions)ni eksklyuziv huquqqa ko'ra aniqlanishi.....	44
2.4. Patentlarni litsenziya daromadlarining manbasi sifatida ahamiyati.....	46
2.5. Intellektual mulkni investitsiyalash obyekti sifatida foydalanish.....	47
2.6. IMOdan moliyaviy kafolat sifatida foydalanish	49
Tayanch iboralar.....	52
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	52
3-MAVZU. INTELLEKTUAL MULK VA NOMODDIY AKTIVLARNING BAHOLASH OBYEKTINI IDENTIFIKATSIYA QILISH.....	53
3.1. Intellektual mulk obyektlari va nomoddiy aktivlarni baholashda identifikatsiya qilish tushunchasi.....	53
3.2. Axborotni yig'ish va tahlil qilish.....	55
3.3. Qonuniy-me'yoriy hujjatlar tizimi va bazasini shakllantirish.....	68
Tayanch iboralar.....	73
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	73

4-MAVZU. INTELLEKTUAL MULK OBYEKTALARI VA NOMODDIY AKTIVLARNI DAROMADLI YONDASHUV ASOSIDA BAHOLASH MEXANIZMI.....	74
4.1. Daromadli yondashuvning iqtisodiy mazmuni va qo'llash sharoitlari.....	74
4.2. Foydadagi ustunlik usuli.....	77
4.3. Sotish hajmidagi ustunlik usuli.....	78
4.4. Ekspluatatsion xarajatlar tejamkorligi usuli.....	81
4.5. Royaltidan ozod qilish usuli.....	82
4.6. Litsenziatning qo'shimcha foydasidan litsenziarning hissasini ajratib olish usuli.....	85
4.7. Pul oqimlarini diskontlash usuli.....	86
Tayanch iboralar.....	89
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	89
5-MAVZU. INTELLEKTUAL MULK OBYEKTALARI VA NOMODDIY AKTIVLARNI XARAJATLI YONDASHUV ASOSIDA BAHOLASH MEXANIZMI.....	90
5.1. Xarajatli yondashuvning iqtisodiy mazmuni va qo'llash sharoitlari.....	90
5.2. Xarajatli yondashuvning asosiy uslublari: yaratish qiymati usuli, takror ishlab chiqish xarajatlari qiymati usuli va almashtirish qiymati usuli.....	91
Tayanch iboralar.....	97
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	97
6-MAVZU. INTELLEKTUAL MULK OBYEKTALARI VA NOMODDIY AKTIVLARNI QIYOSIY YONDASHUV ASOSIDA BAHOLASH MEXANIZMI.....	98
6.1. Qiyosiy yondashuvning iqtisodiy mazmuni va qo'llash sharoitlari.....	98
6.2. Qiyoslash uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan eng muhim taqqoslash elementlari. Ma'lumotlarni tanlash va izlash xususiyatlari.....	98
6.3. Qiyosiy yondashuvning asosiy uslublari: sotib olish qiymati usuli va sotuvlarni qiyosiy tahlil qilish usuli.....	100
Tayanch iboralar.....	103
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	103
7-MAVZU. NOMODDIY AKTIVLARNING ALOHIDA TURLARINI BAHOLASH XUSUSIYATLARI.....	104

7.1. Tovar belgisi qiymatini baholash.....	104
7.2. Gudvill qiymatini baholash.....	111
7.3. Brend kapitali qiymatini baholash.....	113
7.4. Ixtiro qiymatini baholash.....	119
Tayanch iboralar.....	121
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	121
8-MAVZU. TURLI MAQSADLAR UCHUN INTELLEKTUAL MULK OBYEKTALARI VA NOMODDIY AKTIVLARNI BAHOLASH XUSUSIYATLARI.....	122
8.1. IMO va NMA ni o'zlashtirish maqsadida baholash metodi....	122
8.2. IMO va NMA ni litsenziyalash maqsadida baholash metodi..	124
8.3. M&A (birlashish va o'zlashtirish)bitimlari uchun baholash metodi.....	127
8.4. IMO va NMA ni investitsiyalash maqsadida baholash metodi	129
8.5. Intellektual mulk huquqlarining garov qiymatini baholash metodi.....	131
Tayanch iboralar.....	135
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	135
9-MAVZU. INTELLEKTUAL MULK OBYEKTALARI VA NOMODDIY AKTIVLARNI BAHOLASH TO'G'RISIDAGI HISOBOT.....	136
9.1. Qo'llanilgan baholash yondashuvlari natijalarini muvofiqlashtirish va yakuniy qiymatni aniqlash.....	136
9.2. IMO va NAlarni baholash to'g'risidagi hisobotni tuzish.....	140
Tayanch iboralar.....	146
Nazariy bilimni tekshirish uchun savollar.....	146
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	147
GLOSSARIY.....	149
ILOVALAR.....	152

S.K. QOSIMOVA

INTELLEKTUAL MULKNI BAHOLASH

DARSLIK

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent –“Taxririyl nashriyot” bo'limi, TMI – 2023

*Muharrir M.Ikramov
Badiiy muharrir X.Niyozov
Kompyuterda sahifalovchi M.Yusupova*

6569

№ 9665-5762-53ec-e93a-9961-0626-4468

Bosishga ruxsat etildi: 30.03.2023. Bichimi 60x84 1/16.
Shartli bosma tabog'i 9,75. Nashr bosma tabog'i 10,0.
Adadi 50. Buyurtma № 11.

Bosmaxona guvohnomasi № 10-0635
Toshkent Moliya institutida rizografiya usulida chop etildi
100000, Toshkent, Amir Temur shoh ko'chasi 60 a uy.